

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԴԱԻԹ ՀԱՐՔԱՅԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆ
ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԻ

§7. Սահմանք իմաստասիրութեան երկը եւ ներածութեան
ու վերլուծականքի մեկնութիւնները թարգմանուած են
յունարէնից.

Հայոց մատենագրական աւանդութեան հետեւութեամբ՝ նորագոյն հայ բանասէրներից շատերն ևս շփոթել են նորագոյնական Դաւիթ մեկնիչին Դաւիթ Հարքացու հետ և, ընդունելով Դաւիթ մեկնիչին իբրեւ հայ հեղինակ՝ կարծել են, որ Դաւթի վերոյիշեալ իմաստասիրական երկերը թարգմանութիւն չեն, այլ գրուած են եղել հայերէն։ Արդ՝ այդ կարծիքը միանգամայն սխալ է։ Մեծարգոյ ուսուցչապետ Ֆ. Կոնիբիր համեմատել է ներածութեան մեկնութեան հայերէն և յունարէն բնագրերը և եկել է այն եզրակացութեան, որ հայերէնը «բառ առ բառ տառացի թարգմանութիւն է յունարէնից»¹⁾։ Ներածութեան մեկնութեան յունարէն բնագիրը, որ տպագրուած է Արիստոտէլի Բերլինի հրատարակութեան Դ. հատորում²⁾ աւելի ընդարձակ է քան հայերէն թարգմանութիւնը։ Կոնիբիրի կարծիքով՝ հայերէնը մի ամիսի ամբողջութիւն է կազմում, իսկ Բրանդիսի հրատարակած յունարէն բնագրի ընդարձակ մասերն առաջացել են քաղուածքներից և յաւելումներից, որոնք բնագրում ներմուծուած են ուրիշ զանազան մեկնիչների գրուածքներից³⁾։ Ձեռքի տակ չունենալով յունարէն բնագիրը՝ դժբախտաբար անկարող ենք որոշ կարծիք յայտնել պր. Ֆ. Կոնիբիրի այս վերջին ենթագրութեան մասին։

1) Anecd. Oxon., §31, էջ XXXVII.

2) Bd. IV: Scholia in Aristotelem, collegit Christ. Aug. Brandis, Berol. 1836.

3) Anecd. Oxon., §31, էջ XXXVII.

Արդ՝ ընդունելով որ Ներածութեան մեկնութիւնը թարգմանուած է յունարէնից, այն էլ գրեթէ տառացի կերպով՝ ամենայն հաւանութեամբ կարելի է նաեւ եզրաւ կացնել, որ Արիստոտէլի Վերլուծականքի ԺԴ. գլուխ մեկնութիւնը և Սահմանք Իմաստասիրութեան երկը, իբրեւ միեւնոյն հեղինակի՝ Դաւիթ մեկնիչի՝ դրուածքներ, նոյնպէս թարգմանուած են յունարէնից։ Անհաւաստի կլինէր կարծել, որ Դաւիթ մեկնիչը իւր երկերից Ներածութեան մեկնութիւնը գրել է յունարէն, իսկ Սահմանք Իմաստասիրութեան երկը և Վերլուծականքի մեկնութիւնը՝ հայերէն։ Այդպիսի մի ենթադրութիւն անհիմն կլինէր նախ այն պատճառով, որ Դաւիթ մեկնիչի բոլոր երկերն էլ հայերէնում՝ նոյն խրթին և անհարազատ ոճն ունեն՝ լեզուական նման առանձնայատկութիւններով, որոնք յունարէնից թարգմանուած լինելու պերճախօս և ակնյայտնի նշաններ են։

Ուշագրաւ է սակայն այն հանգամանքը, որ Սահմանաց և մեկնութիւնների թարգմանութիւնը տարբեր է Պորփիրի Ներածութեան և Արիստոտէլի Ὀρχαν-ի բնագրի թարգմանութիւնից։ Մինչդեռ մեկնուող բուն բնագիրը փոխադրուած է յունարէնից ոչ միայն բառացի, այլ վանկ առ վանկ տառացի նմանութեամբ՝ Սահմանք Իմաստասիրութեան երկը և մեկնութիւններն ըստ երևոյթին թարգմանուած են փոքր ինչ ազատ, ոչ այնքան ծայրայեղ վանկական նոյնութեամբ։ Փոխադրութեան վերաբերեալ այս ենթադրութիւնն անհրաժեշտ է ստուգել, համեմատելով Սահմանք Իմաստասիրութեան երկը Τὰ προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας բնագրի հետ, որով թարգմանութեան խնդիրը հաստատուն և վերջնական լուծումն կստանայ։

Ծատ կփափաքէինք, որ Τὰ προλεγόμενα յունարէն բնագիրն առձեռն ունեցող որեւէ բանասէր յանձնառու լինէր այդ ուսումնասիրութեան։ Համեմատութեան ժամանակ խիստ կարեւոր կլինէր որոշել, թէ արդեօք Պրոլեգոմենայի յունարէն բնագրում կան ստորեւ առաջ բերուած այն հատուածները, որոնք Դաւիթ մեկնիչի արեւելցի և նոյն

իսկ Հայ լինելու նշաններ են: Եթէ այդ հատուածները ներմուծուած չեն հայերէն բնագրում թարգմանից՝ թերեւ հնարաւոր համարուի ընդունել, որ Դաւիթ մեկնիչը յունարէն գրող մի հայ փիլիսոփայ է, որին սակայն սխալ կլինի նոյնացնել Դաւիթ Հարքացու հետ:¹⁾

Սահմ. Իմաստաս. էջ 198 (Վենետիկ 1833) հայերէն բնագրում յիշուած է ոմն Տիգրան, հաւանօրէն Տիգրան Մեծն:

«Իսկ շարունակ քանակն ոչ կարէ անշիթաբար տեսակ ընդունել զանազանս, վասն զի մօմ, որ է շարունակ քանակ, եթէ ոք ստեղծանիցէ զնա ըստ Տիգրանայ կերպարանին, ոչ կարէ այլ կերպարան ընդունել՝ եթէ ոչ յառաջագոյն ի բաց եզանի. ապա եթէ ոչ շիւթումն լինի»: ²⁾

Տիգրանի յիշատակութիւնը եթէ յունարէնում ևս գտնուի՝ մի որոշ փաստ կլինի Դաւիթ մեկնիչի արեւելցի և հաւանաբար նաև հայ ծագման:

Իրատ հետաքրքրական է նաև մի այլ հատուած՝ Սահմ. Իմաստաս. էջ 163 (Վենետ. 1833):

«Վասն որոյ մարմին կոչի, այս ինքն ընդարմ՝ վասն զի ընդարմացուցանէ զհոգին և ընդարմանայ ի գերեզմանի»:

Միայն հայերէն գրող մի հեղինակ կարող էր «մարմին» բառը բացատրել իբրև «ընդարմ», որովհետև այդ մեկնութիւնը մի տեսակ ռամկական ստուգաբանութիւն է,

1) Տես սոյն աշխատութեան §6.

2) Էջմիածնի Թիւ 1810 Ձեռագիրը (=Վարեն. Յուդ. Թ. 1767) ունի յաճախ այնպիսի ընթերցումներ, որոնք տեղ տեղ ուղղում են Վենետիկում տպագրուած բնագիրը. օրինակ՝ սոյն հատուածում Թ. 1810 Ձեռ. ունի լաւագոյն ընթերցում՝ «եթէ ոչ յառաջագոյն ի բաց եղծանիցի. ապա թէ ոչ շփոթութի լիցի»: Եւ ընդհանրապէս՝ Դաւիթ մեկնիչի իմաստասիրական երկերի Վենետիկեան հրատարակութիւնն անբաւարար պէտք է համարելու Հայերէն լաւագոյն ձեռագրերի և յունարէնի բաղդատութեամբ շատ զգալի կերպով փոփոխուած և սրբագործուած մի նոր բնագիր կարելի է ստանալ:

«մարմին» բառի հնչման վրայ հիմնուած: Կարծում ենք, որ յունարէնի հետ բաղդատութիւնը ցոյց կտայ, որ այդ կասկածելի կտորը ներմուծուած է թարգմանութեան ժամանակ կամ լուսանցքի սովորական նկատողութիւններէց: Այդ ենթադրութիւնը յիշուի անխուսափելի է, քանի որ շատ դժուար են այն հիմքերը, որոնք նպաստաւոր են Սահմանք իմաստասիրութեան երկի յունարէն լեզուով յօրինման:

Ինչ թւում է, որ Հայոց մատենագրութեան հին շրջանում համարեա թէ անհնարին էր յօրինել իմաստասիրական անթիւ նուրբ դարձուածքներով և բառերով այնպիսի հայերէն գրուածքներ, ինչպէս Դաւիթ մեկնիչի Սահմանքը և մեկնութիւնները: Ուշադրութեան պէտք է առնել, որ այդ շրջանում չկային նման իմաստասիրական նախնադոյն աշխատութիւններ և ոչ էլ իմաստասիրական մտքեր և գաղափարներ արտայայտող փոքր ի շատէ ճկուն և հարուստ լեզու: Նոյն իսկ խիստ դժուար պէտք է լինէր իմաստասիրական երկերը գեղեցիկ և հասկանալի ոճով յունարէնից փոխադրելը, մասամբ հենց այդ պատճառով էլ առաջացաւ տառացի և գրեթէ վանկ առ վանկ թարգմանելու եղանակը՝ արուեստական և խորթ բառակազմութիւնով և յունաբան դարձուածքներով:

§8. Նորպղատնական Դաւիթ մեկնիչը Ադեֆանդրիայում ուսած Զ-րդ դարի մատենագիր է.

Հայոց մատենագրական ուսումնասիրութիւններից անկախ՝ από φωνής Δαβίδ յունարէն բնագրի վկայութիւնների վրայ հիմնուելով՝ բիւզանդագէտները Դաւիթ մեկնիչի վերաբերմամբ եկել են այն կարծիքին, որ նա կրտսեր Ուիմպլիոդորոս փիլիսոփայի աշակերտն է եղել: Իսկ կրտսեր Ուիմպլիոդորոս փիլիսոփայի մասին յայտնի է, որ նա Հերմիասի որդի Ամոնիոսի աշակերտներից է և Զ-րդ դարի սկզբում Յուստինեան կայսեր ժամանակ դասախօսել է

Աղեքսանդրիայում, ինչպէս և նրա ուսուցիչ Հերմիասի որդի Ամնիոսը:

Դաւիթ մեկնիչի մասին յունարէն բնագրերի տեղեկութիւններից հետեցրած այդ եղբայրացութեան ամփոփումը գտնում ենք Կարլ Կրումբախերի «Պատմութիւն բիւզանդական դրամանութեան» երկում. «Olympiodoros muss als Verfasser des verlorenen Kommentars (zur Jsagoge) angesehen werden, aus welchem die beiden uns erhaltenen Schriften seiner Schüler Elias (Helias) und David geflossen sind. Die Blütezeit des Elias, der, als er sein Werk abfasste, noch nicht dem christlichen Glauben angehörte, fällt in die Mitte des 6. Jahrhunderts. Bedeutend ferner steht seiner Quelle das unter dem Namen des David, auch Niketas David, erhaltene Werk. Wahrscheinlich ist diese griechische Schrift nur eine breitere Ausführung des von dem armenischen Philosophen David verfassten Kommentars und wohl aus Lehrvorträgen desselben hervorgegangen»: ¹⁾

Բիւզանդագէտների այս ուշագրաւ տեղեկութիւնը համեմատաբար նորագոյն ուսումնասիրութիւնների արդիւնք է և երևի յայտնի չէ եղել մեծարգոյ ուսուցչապետ Ֆ. Կանիբիլին, որը իւր ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ խիստ բռնազրօսիկ և հակասական հետեւութիւններ է անում Դաւիթ մեկնիչի ժամանակի մասին: ²⁾ Բոլորովին աւելորդ և անօգուտ կլինէր քննութեան ենթարկելու նորագոյնացող Դաւթի վերաբերեալ մատենագրական և բանասիրական անհիմն և անապացոյց ենթադրութիւնները, ուստի և մեր ուսումնասիրութեան մէջ, թողնելով անտես այդ կարծիքները՝ քննութեան կառնենք միմիայն Դաւթի երկերի ներքին բովանդակութեան հետազոտութիւնից ստացուած դրական և հաստատուն այն վկայութիւնները, որոնք Դաւթի առեղծուածը լուսաբանելու և պարզելու համար էական նշանակութիւն ունեն:

1) K. Krumbacher, Gesch. der byz. Litter., zw. Aufl., München 1897, էջ 432.

2) Տե՛ս Anecd. Oxoniens., §7, §9, §12 և §18.

Սահմանք իմաստասիրութեան գրուածքում երկու անգամ յիշուած է Ոլիմպիոդորոս փիլիսոփան, և առաջ են բերուած նրա իմաստասիրական բնորոշ բացատրութիւնները՝ սահմանի բառական արտաքին կազմութեան մասին և թէ ինչպէս պէտք է հասկանալ Փեդոնի տրամաբանութեան մէջ Պլատոնի տուած այն որոշումը, թէ «իմաստասիրութիւն է խոկումն մահուն»։ Ոլիմպիոդորոսին վերագրուած կարծիքները հարկաւ պէտք է որոնել նրա մեկնական գրուածքներում։ Բացի այդ, ընդունելով որ Դաւիթ մեկնիչը կրտսեր Ոլիմպիոդորոսի աշակերտն է՝ արդէն a priori խիստ հաւանական կլինէր կարծել, որ նոցա իմաստասիրական դատողութիւններն ու մեկնութիւնները մեծ մասամբ նման և համաձայն պէտք է լինեն, ուստի և, այդ ևս աչքի առաջ ունենալով հարկաւոր է համեմատել և քննել նոցա երկերի ներքին բովանդակութիւնը։

Ոլիմպիոդորոսի հիացական խօսքերը սահմանի արտաքին յօրինուածութեան մասին գտնուում է Սահմ. իմաստաս. երկում էջ 143. բայց սրպէտղի հասկանալի լինեն այդ խօսքերը՝ հարկաւոր է առաջ բերել նաև նախորդ տողերը.

Սահմ. իմաստ. 142—143 (Վենետ. 1833). «Եւ պարտ է գիտել, զի ի սահմանս հակակիրք միմեանց լինին բառք և իրք, Քանզի յորժամ սահման առաւելու բառիւք, նուազեն իրք, որդոն, մարդ կենդանի բառաւոր մահկանացու մտաց և հանճարոյ ընդունակ, քերթող։ Քանզի քերթողն յաւելումն եղեալ ի սահմանի՝ նուազեցոյց զիրն. վասն զի զքերթողն միայն սահմանեաց և ոչ զամենայն մարդ. քանզի ոչ ամենայն մարդ քերթող. ահա առաւելաւ ի բառող՝ և նուազութիւն եղև իրացդ։ Իսկ յորժամ նուազեն բառքդ՝ առաւելուն իրքդ, որդոն, մարդ կենդանի բանական, ահա նուազեցին բառք՝ և յաւելան իրքդ։ Վասն զի ոչ միայն մարդ է կենդանի բանաւոր, այլ և հրեշտակք և դիք, եւ որպէս ասէր Ոլիմպիոդորոս փիլիսոփոս՝ եթէ Աքանչելի իմն հնարս եղիտ բնութիւնս. նուազութիւն հարստացեալ՝ և հարստութիւն կեղծաւորեալ զնուազութեանցն»։

Շատ նուրբ և խորիմաստ կերպով բացատրում է մեկ-
նիչ Դաւիթը Պղատոնի—իմաստասիրութիւն է խսկումն
մահու—սրտումը և կարծում է, որ «մահ պարտ է աստա-
նօր իմանալ ոչ զբանաւորական մահն՝ այլ զախորժականն,
որով զմեռելութիւն գործէ ախտից»։ Իւր այդ մեկնու-
թիւնը հաստատելու համար ի միջի այլոց յիշում է Ոլիմ-
պիոգորոսի հետեւեալ խօսքերը.

Սահմ. Իմաստաս. էջ 164 (Վենետ. 1833) «Առ
այսոսիկ ասաց Ողոմպիոգորոս փիլիսոփոս, եթէ ոչ
պղատոնական գիրն զիմա նահանջէր զյարձակումն,
այն ինչ ահա տաժանաբար լուծանէի զյոբնաթախանձ
կապ կենցաղոյս»։

Ոլիմպիոգորոսից վկայութիւններ պարունակող վե-
րոյիշեալ հատուածներում ուշադրութեան արժանի մի
կէտ կայ։ Դաւթի երկերին մօտ ծանօթանալուց յետոյ
կարելի է նկատել, որ նա ուրիշ փիլիսոփաների վե-
րաբերմամբ երբեք չէ գրում «ասէր» և «ասաց», այլ միշտ
գործ է ածում նոյն կամ այլ բայերի ներկայ ժամանակը.
օրինակ՝ «ասէ Արիստոտէլ», «յիշէ Պղատոն», «Պղատոն
կարծէ», «յայտ առնէ Պղատոն ասելովն» ևն։ «Ասէր» և
«ասաց» ձևերի գործածութեան եղակի և բացառիկ սոյն
դէպքերը թողնում են մեզ վրայ այն տպաւորութիւնը,
որ Դաւիթ մեկնիչն ինքը լսել է կրտսեր Ոլիմպիոգորոս
փիլիսոփայի դասախօսութիւնները։ Այսպիսով թերեւ կա-
րելի լինի ենթադրել, որ բիւզանդագէտների անկախ հե-
տեւութիւնը Դաւիթ մեկնիչի կրտսեր Ոլիմպիոգորոսի մօտ
աշակերտած լինելու մասին մասամբ ճշտում է նաև հա-
յերէն բնագրի օգնութեամբ։

Մենք ընդունում ենք, որ «ասէր» և «ասաց» ձևերի
գործածութեան մասին տուած մեր մեկնութիւնը կարող է
շատերին երկբայելի թուալ, յամենայն դէպս այդ միայն
մի ենթադրութիւն է և ոչ թէ հիմնաւոր ապացոյց։

Սակայն բիւզանդագէտների հաղորդած տեղեկութիւ-
նից և վերոյիշեալ ենթադրութիւնից անկախ՝ Դաւիթ մեկ-
նիչի իմաստասիրական երկերի հայերէն բնագրում կան

աւելի զօրաւոր և ակնյայտնի նշաններ, որոնք նոյնպէս ապացուցանում են Դաւթի Զ-րդ. դարի հեղինակ լինելը և անուղղակի կերպով հաստատում են բիւզանդագէտ բանասէրների վկայութեան ստուգութիւնը:

Որքան ինձ յայտնի է, Դաւթի խնդրով զբաղած բանասէրների ուշադրութիւնից վրիպել է այն ուշադրաւ հանգամանքը, որ Դաւթ մեկնիչը բացի Ոլիմպիոդորոս փիլիսոփայից յիշում է Եւտոկիոս, Ամոնիոս և Աղէքսանդրոս մեկնիչներին, որոնց գրուածքներից առաջ են բերւում վկայութիւններ և քաղուածքներ: Դաւթի յունարէն բնագրերին ծանօթ բանասէրները չէին կարող այդ նկատել, որովհետև այդ մեկնիչները յիշում են Վերլուծականքի մեկնութեան հայերէն բնագրում, իսկ նոյն մեկնութեան յունարէն բնագիրը նրանց ծանօթ չէ, այնպէս որ կարող է և կորած լինել: Թէև աներկբայելի է, որ յունարէն բնագիրը գոյութիւն ունեցել է, որովհետև հայերէնը գրեթէ բառացի թարգմանութիւն է յունարէնից:

Եւտոկիոս, Ամոնիոս և Աղէքսանդրոս մեկնիչների յիշատակութիւնը և սոցա երկերից առնուած վկայութիւններն ու քաղուածքները, մեր կարծիքով առաջնակարգ նշանակութիւն ունեն Դաւթի ժամանակի խնդիրը լուսաբանելու համար: Այդ վկայութիւններն ու քաղուածքներն անհրաժեշտ ենք համարում ամբողջովին առաջ բերել, յուսալով որ մեկնիչների յունարէն բնագրերին ծանօթ մասնագէտներին թերևս յաջողուի գտնել յունարէնում համապատասխան հատուածները:

Մեկնութ. ի Վերլուծ., Պր. Գ., էջ 564 (Վենետ. 1833). «Երրորդ եթէ է մասն, և եթէ մասնիկ իմաստասիրութեան բանականս, Եւտոկիոս սկիզբն առնելով յիշատակութեանն Պորփիւրի ներածութեանցն խնդրէ. իսկ Աղէքսանդրոս զառաջիկայս յիշատակելով զիրողութիւն՝ լաւագոյն քան զնա արար. քանզի խնդրէ, եթէ մասն է, և եթէ գործի իմաստասիրութեան բանականս, կամ ըստ հաւաքաբանին միայն է, և կամ ըստ բոլորին»:

Մեկնութ. ի Վերլուծ., Պր. թ., էջ 578 և 579 (Վենետ. 1833). «Բայց սահմանէ զամենայն հաւաքարանութիւն, զստորոգականն և կամ՝ զստորադրականն՝ ոչ զայս և ոչ զայն: Քանզի բացատրեցեալը սահման ամենայնում՝ հաւաքարանութեան պատշաճի: Իսկ Աղէքսանդրոս առյարակայիցս պատմիչ ըանից, ասէ՝ թէ Զստորոգականն միայն սահմանէ հաւաքարանութիւն, երկոքումբք այսոքիւք հաւատարմացուցանելով զբանդ: Միով և առաջնով, եթէ զստորոգական առաջարկութիւն սահմանեաց միայն, իսկ ստորոգականք հաւաքարանութիւնք ի ստորոգականացն գան յառաջարկութեանց: Ասէ և երկրորդ պատճառ, եթէ զանազանութիւնս յարագրէ աւարտնոց և անաւարտից հաւաքարանութեանց, իսկ աւարտեալն և անաւարտն՝ ստորոգականացն միայն գոյ հաւաքարանութեանց:..... Եւ արդ այսոքիկ առ Աղէքսանդրոս ասացին»:

3. Մեկն. ի Վերլուծ., Պր. է, էջ 574. «Վասն որոյ տարակուսեն, եթէ զիսրդ զտրամաբանականն հարցումն հակասութեան ասէ. իսկ ի յազագո մեկնութեան, միոյ պատասխանոյ հարցումն, և կամ՝ միոյ մասին նորա: Առ որ Ամինիոս ասէ լուծումն իմն այսպիսի, եթէ երկոքեան ճշմարիտ գոն. զի և որ զբոլոր հակասութեանց հարցանէ՝ տրամաբանական է»:

Այս բոլոր հատուածները խիստ կարեւոր են այն տեսակէտից ևս, որ պարզում են նորազատոնական Դաւթի ամենամօտ աղբիւրների խնդիրը: Բացի կրտսեր Ոլիմպիոսի մեկնութիւններից՝ Դաւթի մեկնիչն օգտուել է ուրեմն Եւստակիոս, Ամոնիոս և Ալեքսանդրոս մեկնիչների աշխատութիւններից: Բայց ո՞վ են այս մեկնիչները և երբ են ապրել:

«Եւստակիոս սկիզբն առնելով յիշատակութեանն Պորփիրի ներածութեանցն» խօսքերից երևում է, որ Եւստ-

կիսս հաւանաբար գրել է Պորփիրի Ներածութեան մեկ-
նութիւնը, և յամենայն դէպս նրան պէտք է որոնել Պոր-
փիրի ժամանակից յետոյ Դ-Ձ դարի մեկնիչների շարքում:
Ի նկատի առնելով, որ մեզ հասած Ներածութեան մեկ-
նութիւններից հնագոյնը վերագրւում է Ե-Ձ դարի մեկ-
նիչ՝ Հերմիասի որդու Ամոնիոսին,¹⁾ — ուրեմն կարելի է
հետեցնել, որ Եւտոկիոսը ոչ թէ Դ-րդ դարի, այլ
աւելի յետին ժամանակների մեկնիչներիցն է: Եւ յիրաւի՝
Եւտոկիոս անունով միայն մի մեկնիչ կայ յայտնի՝ Եւտո-
կիոս Ասկալոնացի Ասորին, որ ապրել է Ե—Ձ դարում: Եւ-
տոկիոս Ասկալոնացին թուաբան և երկրաչափ մեկնիչնե-
րից է, իւր երկերը նուիրել է Ամոնիոսին և P. Tannery-ի
կարծիքով ծնուել է ամենաուշը 480 թուին²⁾: Որ Եւտոկիոս
Ասկալոնացին բացի թուաբանական և երկրաչափական
մեկնութիւններից կարող էր գրած լինել նաև իմաստա-
սիրական մեկնութիւններ՝ այդ շատ հաւանական է, քանի
որ Ե-Ձ դարում թուաբանական և երկրաչափական նշա-
նաւոր երկերը մեկնում և ուսումնասիրում էին գլխաւո-
րապէս նորադատոնական մեկնիչները, և այդ հասկանալի է,
որովհետև ըստ Պղատոնի թուաբանութիւնն ու երկրաչա-
փութիւնը և ընդհանրապէս իմաստասիրութեան ուսումնա-
կան մասը համարւում էր բուն իմաստասիրութեան նա-
խակրթութիւն: Եւտոկիոս ըստ երևոյթին այդ նորադատո-
նական մեկնիչներից է, և նրա աշխատասիրութիւններից յու-
նարէնում պահուել և մեզ են հասել միայն թուաբանական
և երկրաչափական մեկնութիւնները, իսկ այժմ Դաւիթ
մեկնիչի վերոյիշեալ վկայութեամբ հաստատուում է, որ
Եւտոկիոսը գրել է նաև Պորփիրի Ներածութեան մեկ-

1) Karl Krumbacher, Gesch. der byz. Litter., zw. Aufl., էջ 432.

2) Տե՛ս K. Krumbacher, GBL, zw. Aufl., էջ 625 և Siegmund
Günther, Abriss der Geschichte der Mathematik und der Naturwissen-
schaften im Alterthum, էջ 245, 257: Այս աշխատութիւնը լոյս է
տեսել իբրև Յաւելուած Վ. Վինդելբանդի, Հին փիլիսոփայութեան
պատմութեան. W. Windelband, Geschichte der alten Philosophie,
München 1894, zw. Aufl.

նութիւն: Որքան ինձ յայտնի է, այս վերջին տեղեկութիւնը մի նորութիւն է և միանգամայն անծանօթ մեկնիչների յոյն բնագրերով զբաղւողներին: Վերլուծականքի մեկնութեան այդ նոր վկայութիւնը, մեր կարծիքով, լուսաբանում է նաև այն խնդիրը, թէ ինչո՞ւ Եւտոկիոս Ասկալոնացին իւր երկերը նուիրել էր Ամոնիոսին, որ ակներև Եւտոկիոսին ժամանակակից Հերմիասի որդի նորադատոնական մեկնիչն է: Այս Ամոնիոսը մեր ձեռքը հասած՝ Պորփիրի Ներածութեան հնագոյն մեկնութեան հեղինակն է և P. Tannery նրան համարում է նաև (թուաբան¹⁾), ուստի և վստահութեամբ կարելի է հետեցնել, որ Ամոնիոս նորադատոնական մեկնիչը Եւտոկիոս Ասկալոնացու ուսուցիչն է և Եւտոկիոսի Ներածութեան մեկնութեան ամենամօտ աղբիւրն անշուշտ պէտք է համարել իւր ուսուցչի Աղէքսանդրիայում աւանդած դասախօսութիւնները:

Իսկ եթէ մեր այս հետեւութիւնն ուղիղ է՝ պարզ է որ Ամոնիոսի աշակերտ՝ Ե-Ձ դարի մեկնիչ Եւտոկիոսին յիշող նորադատոնական Դաւիթն ինքը Զ-րդ դարի մատենագիր պէտք է լինի:

Բացի այդ Դաւիթ մեկնիչի խնդիրը ստանում է նաև մի ուրիշ հետաքրքրական լուսաբանութիւն: Ինչպէս յայտնի է, Հերմիասի որդի Ամոնիոսը կրտսեր Ոլիմպիոդորոս փիլիսոփայի ուսուցիչն է եղել: Թէև Ամոնիոսը Պրոկղի աշակերտներից էր և իւր սկզբնական կրթութիւնը ստացել էր Աթէնքում, բայց նա յետոյ դասախօսում էր Աղէքսանդրիայում: Ահա այս շրջանում աշակերտել են նրա մօտ Աղէքսանդրիայում կրտսեր Ոլիմպիոդորոսը և Եւտոկիոսը, և ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ կրտսեր Ոլիմպիոդորոս փիլիսոփայի աշակերտ Դաւիթն ամենից շուտ Ամոնեան շրջանի մեկնիչներին ծանօթ պիտի լինէր և նոյն իսկ նոցանից շատերին անձամբ տեսած էր, այնպէս որ բացատրւում է Դաւիթի յիշատակած մեկնիչների գաղտնիքը: Դժբաբուրն էլ Դաւիթին գրեթէ ժամանակակից Աղէքսանդրեան դպրոցի

1) S^{ku} S. Günther, Abriss., էջ 245.

նորազատոնական մեկնիչներ են: Իսկ միւս կողմից Աթէնքի ե-Չ դարի յայտնի և ականաւոր նորազատոնական իմաստասէրներից և ոչ մէկի անունը և յիշատակութիւնը չենք գտնում Դաւիթ մեկնիչի երկերում: Միթէ այս ուշադրաւ հանգամանքը պատահական պէտք է համարել: Իհարկէ ոչ Դաւիթ Աղէքսանդրիայի մեկնիչներից է, մօտ ծանօթ իւր շրջանի աղէքսանդրեան մեկնիչներին, Աթէնքում՝ բնաւ չէ եղել և այդ մասին հայկական մատենադրական աւանդութիւնը յետագայ դարերում՝ ստեղծուած առասպել է: Ահա նա է, իմ կարծիքով՝ նորազատոնական Դաւիթ մասին ամենահաւանական հետեւութիւնը, որ ստացւում է նրա երկերի ներքին ըովանդակութեան ուսումնասիրութիւնից:

Վերլուծականքի մեկնութեան մէջ յիշուող (էջ 564, վեներա. 1833) Աղէքսանդրոս մեկնիչը նոյնպէս Դաւիթի շրջանի Աղէքսանդրեան դպրոցի մեկնիչներից պէտք է լինի: «Եւտոկիոս սկիզբն առնելով յիշատակութեանն Պորփիրի ներածութեանցն խնդրէ, իսկ Աղէքսանդրոս զստաջիկայս յիշատակելով զիրողութիւնն լաւագոյն քան զնա արար» առերից պարզ հետեւում է, որ այս Աղէքսանդրոսը չէ կարող Աղէքսանդրոս Ափրոգիսեցին լինել: «Զստաջիկայս յիշատակելով զիրողութիւն» բառացի թարգմանութիւն է մօտաւորապէս յունարէն «τῆς προσχευμένης μνήμας πραγματεί-
ας» խօսքերի և «իրողութիւն» = πραγματεία (tractatio) բառով ակնարկւում է Եւտոկիոսի ներածութեան մասին աշխատութիւնը, որին ծանօթ է եղել Աղէքսանդրոս մեկնիչը: Քանի որ Եւտոկիոս Ասկարնացին Դաւիթ ուսուցիչ կրօսեր Ուիմպիոգորոսին ժամանակակից մեկնիչներից է՝ ուրեմն Եւտոկիոսի աշխատութիւնից օգտուող Աղէքսանդրոսն աւելի կրօսեր մեկնիչ է և նորազատոնական Դաւիթն ժամանակակից: Այս բոլոր մեկնիչները ժամանակով իրար այնքան մօտ են, որ միեւնոյն տեղի և միեւնոյն շրջանի մեկնիչներ մօտ են, որ միեւնոյն տեղի և միեւնոյն շրջանի մեկնիչներ միայն կարող են լինել: Զ-րդ դարի սկզբի Աթէնքի մեկնիչները գրեթէ բոլորն էլ յայտնի են և նոցա շարքում Աղէքսանդրոս անունով մեկնիչ չէ յիշուում: Նրա պատճառն

իհարկէ այն է, որ Աղէքսանդրոս մեկնիչն էլ, ինչպէս և Ամոնիոսը, Եւտոկիոսը, կրտսեր Ուիմպիոդորոսը, Հելիասը և Դաւիթը՝ Աղէքսանդրեան խմբի մեկնիչներ են:

Վերլուծականքի մեկնութեան է պրակում, ինչպէս վերևում նկատեցինք, կայ նաև Ամոնիոս մեկնիչի յիշատակութիւնը (էջ 574, Վենետ. 1833), բայց սրա մասին բացայայտ որևէ ցուցում չկայ, որով կարողանայինք այս մեկնիչին աւելի մօտ որոշել: Միայն թէ աչքի առաջ ունենալով, որ կրտսեր Ուիմպիոդորոսը և հաւանաբար նաև Եւտոկիոս Ասկալոնացին Հերմիասի որդու՝ Ամոնիոսի մօտ Աղէքսանդրիայում աշակերտ են եղել՝ կարելի է ենթադրաբար հաւանականագոյն համարել, որ Աղէքսանդրեան խմբի Ուիմպիոդորոս փիլիսոփայի աշակերտ Դաւիթն աւելի շուտ այս Ամոնիոսի երկերին ծանօթ պիտի լինէր, քան թէ նոյն անունը կրող Աթէնքի հնագոյն միւս մեկնիչների: Ամոնիոսի անձնաւորութեան որոշումը մեր եզրակացութեան համար այլևս այնքան էլ կարևոր չէ, որովհետև առանց այդ էլ մեր վերոյիշեալ հետեւութիւններից երևում է, որ նորպղատոնական Դաւթին Աթէնքում ուսում առած Ե-րդ դարի մեկնիչ չէ կարելի ընդունել:

Սահմանք Իմաստասիրութեան երկի և Ներածութեան ու Վերլուծականքի մեկնութիւնների հայերէն ընագրի հետադասութեամբ, ինչպէս տեսանք, հաստատուում է բիւզանդագէտների այն ուշադրաւ նկատողութիւնը, որ Դաւիթ մեկնիչը կրտսեր Ուիմպիոդորոս փիլիսոփայի աշակերտ և ուրեմն 2-րդ դարի մատենագիր է:

Նորպղատոնական Դաւթի մասին այս հետեւութիւնն առիթ է տալիս մեզ մի ընդհանուր դիտողութիւն անելու: Իմ կարծիքով, Աղէքսանդրեան խիստ մեծ չափով նպաստել է Հայոց մատենագրութեան զարգացման, և ընդհանուր առմամբ Արևելքի գիտական կետրոններն են գլխաւորապէս Հայոց մատենագրութեան մնունդ առուող alma mater-ը, իսկ Արևմուտքի դերն այդ տեսակէտից չափազանց քիչ է: Պիտոյից դրքի հեղինակն է Aphthonios, որ Աղէքսանդրեան հռետոր է, Մովսէս Խորենացուն վերագրուած Աշխարհագրու-

Թեան բուն աղբիւրն է Աղէքսանդրեան Պապպոսի աշխատութիւնը, նոննոսը կամ աւելի ճիշտ կեղծ-նոննոսը նոյնպէս Զ-րդ դարի Աղէքսանդրեան շրջանի մատենագիրներից պիտի լինի, շուտով հրատարակելու ենք Hermes trismegistos-ի մի հատուած, որի ծագումն ևս Աղէքսանդրիայից է, նորագոյնացեալ Դաւիթը նոյնպէս Զ-րդ դարի Աղէքսանդրեան դպրոցի մեկնիչ է՝—պարզ է որ Աղէքսանդրիայի դերը Հայոց մատենագրութեան վերաբերմամբ շատ մեծ պէտք է համարել:

(Նաբունակիի)

Յ. Մանանդեան

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հ Ս Ց Մ Ո Մ Զ Է Ն Ի

Այդ եղաւ 54 թ: Հռոմն այս նոր թեկնածուի դէմ ուղարկեց Դոմետրիոս Կորբուլան զօրավարին 54 թ. որ հռոմէական զերիշխանութիւնը Հայաստանում պէտք է տարածէր: Վաղարշ իւր զօրքը յետ էր կոչել Հայաստանից պալատում վերսկսած երկպառակութիւնների համար: Կորբուլոն երկար բանակցութիւններից ու լրջմիտ շրջահայեցողութիւնից յետոյ նոր լեզիոնով թարմացած 30,000 հոգով 58 թ. եփրատն անցնում է ու մտնում Հայաստան: Զօրքը Հայոց հողի վրայ է ձմերում: «59 թ. գարնանը Կորբուլոն սկսում է յարձակողական արշաւանքն Արտաշատի ուղղութեամբ: Հէնց նոյն ժամանակ հիւսիսից ներս են խուժում նսի վրացիները, որոնց թագաւոր Փառաւոմանը իւր սեփական շարագործութիւնը ծածկել ցանկանալով՝ հրամայում է գլխատել իւր հռադամիստ որդուն և աշ-